

Ermeni İddiaları Ekseninde Osmanlı'da Sürgün ve Müslüman Sürgünleri Üzerine Bir Değerlendirme

Güzin Çaykiran*

Özet

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin 1890'dan başlamak üzere Ermeni toplumunu sistematik bir şekilde yok etmek üzere kararlar aldığını iddia etmektedir. Bu iddialar arasında 1915 yılında Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin güney vilayetlerine sürgün edilmesi kararı da yer almaktadır. Sürgün; bir grubun, topluluğun veya kişinin yaşadığı yeri değiştirmek, bulunduğu yerden uzaklaştırmak veya mecburi göç ettirmek anlamına gelmektedir. Bu anlamıyla sürgünün *iskân ve yerleştirme* gibi bir misyonu vardı. Diğer bir anlamda ise sürgün; devletin nizamını bozan, kanunlara karşı gelen, şeri hükümlere uymayan, iftira atan, eşkıyalık veya hırsızlık yapan, gayri ahlaki davranışlarda bulunan Müslüman veya gayrimüslim kişi, grup veya toplumlara karşı uygulanan *ceza* idi. Nitekim Ermeniler de *devletin nizamını bozarak* Osmanlı Devleti'ne *isyan* etmişlerdi. Bundan dolayı sürgün cezasına çarptırılarak Osmanlı Devleti'nin güney vilayetlerine sürgün edilmişlerdi. Çalışmada alınan bu sürgün cezası kararıyla ilgili Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne isnat ettiği "Ermeni toplumunu sistematik bir şekilde yok ettiğine" dair iddiaların çürütülmesi hedeflenmektedir. Bu kapsamda çeşitli sebeplerden dolayı Osmanlı kanunlarına karşı gelen Müslüman unsurların sürgünleri ele alınmıştır. Böylece sürgün cezasının sadece Ermenilere uygulanmadığı, devletin güvenliği ve asayişin temini için Müslüman unsurlara karşı da uygulandığı ortaya konulmuştur. Konuyla ilgili yapılan Literatür taramasında Osmanlı Devleti'nde sürgün konulu çeşitli çalışmalar tespit edilmiştir. Fakat konu, Ermeni iddiaları ekseninde ele alınmamıştır. Dolayısıyla ortaya konulan araştırma problemi, Literatürde yer alan çalışmalar, Ermenice kaynaklar ve Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nden temin edilen belgeler ile nitel ve karşılaştırma yöntemiyle analiz edilerek ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ermeni İddiaları, 1915 Olayları, Tehcir, Sürgün, Sürgün Cezaları, Ermenilerin Sürgünü, Müslümanların Sürgünü.

* Uzman Dr., Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi, Ankara/TÜRKİYE, guzincaykiran@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8524-8405, DOI: 10.37879/9789751756442.2023.73

An Assessment of the Exile and Muslim Exiles in the Ottoman Empire on the Basis of Armenian Claims

Abstract

Armenians claim that the Ottoman State made decisions to systematically exterminate Armenian society beginning in 1890. These claims include the decision to exile Armenians in the southern provinces of the Ottoman State in 1915. Exile means the resettlement of a person, group, or community, removing them from a place or forcibly migrating them. In this sense, exile had a mission like *resettlement* and *placement*. In other words, exile was the punishment imposed against Muslim or non-Muslim persons, groups, or societies that violated the law, did not comply with sharia provisions, defamed, committed banditry or theft, engaged in non-moral behaviors. Indeed, Armenians had also *rebelled* against the Ottoman State by disturbing the state's order. They were hereby sentenced to exile and transferred to the southern provinces of the Ottoman State. The study aims to confute the allegations that "Armenian society was systematically destroyed" which the Armenians attributed to the Ottoman State regarding this exile penalty decision. The exiles of Muslim tribes who defied Ottoman law for various reasons were discussed. It was thus revealed that exile punishment was not only applied to Armenians, it was also applied against Muslim tribes for the security of the state and the provision of public order. In the literature review conducted on the subject, various studies on exile in the Ottoman Empire were identified. However, the subject has not been addressed in the context of Armenian claims. The research problem was therefore revealed by analyzing the works in the literature, Armenian sources, and documents obtained from the Presidential Ottoman Archive through qualitative and comparative methods.

Keywords: Armenian Claims, 1915 Events, Deportation, Exile, Exile Penalties, Exile of Armenians, Exile of Muslims.

Giriş

Ermeniler 1915 Olaylarını, *Büyük Felaket* (Մեծ Եղեռնը) olarak zikretmekte ve Birleşmiş Milletlerin 1948 tarihli 260 A (III) sayılı kararı "Soykırım Suçunun Engellenmesi ile Cezalandırılmasına Dair Sözleşme'ye atıf yaparak 1915 Olaylarının soykırım çerçevesinde değerlendirilmesi için çaba sarf etmektedirler. Onlara göre 1915'teki olaylar, 1948 BM'de tanımlanan soykırım suçunun bir konusudur¹.

1 Pulat Tacar, "Ermenilerin Soykırımı Savını Yadsıyanları Cezalandırmak Veya Türkiye'den Tazminat Almak Amacı İle Yaptıkları Yargı Mücadeleleri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 50, 2015, s. 405.

Bunun içinde 1915 Olaylarını çok geniş bir tarih aralığına alarak Ermeni nesillerini, geçmişte Osmanlı Devleti'nin Ermeni toplumuna karşı bir soykırım politikası olduğu konusunda ikna etmeye çalışmaktadırlar. Şu bir gerçektir ki devletler için tarih, gelecek nesillere aktarıldıkça milletlerin bekası da o derece güvence altına alınmış olmaktadır. Dolayısıyla burada Ermeniler için tarihi bilginin kaynağının doğru olup olmadığı değil, Ermeni varlığının bir soykırım yalanına bağlı olarak yaşatılması kaygısıdır. Örneğin Ermenistan/Erivan Abovyan Devlet Üniversitesi'nde okutulan *Ermeni Tarihi* ders kitabına göre Ermeniler, sistematik bir programla 1890 yılından 1923'e kadar soykırımı uğratılmıştı. Bu iddia da soykırımı uğratılan Ermenilerin sayısı, 2,5-3 milyon idi. Kitabın iddiasına göre soykırım safhaları şöyle sıralanmıştı: Türkler gizli bir planla önce Ermeni askerlerini askere çağırarak silahsızlandırdıktan sonra imha etmiş, sonra Ermeni aydınlarını tutuklamış ve bunları sürgüne göndererek yok etmişti. Son olarak da bütün Ermenileri, Mezopotamya çöllerine sürerek acımasızca katletmişlerdi².

Kitaptaki iddiaları açacak olursak; *ilk*in de yaklaşık 300.000 Ermeni, Osmanlı Devleti'nde askere çağırılmıştı. Bunlar silahsızlandırdıktan sonra küçük gruplar halinde imha edilmişlerdi. İddiaya göre Ermeni savaş gücünün bu şekilde imhası, Ermenilerin sürgüne gönderilirken kendilerini savunmalarını engellemişti³. Osmanlı ordusuna ne kadar Ermeni'nin çağrıldığı/katıldığı şimdilik tespit edilmiş değildir. Fakat mevcut arşiv belgelerine göre 50.000 civarında Ermeni'nin Osmanlı ordusuna katıldığı söylenebilir⁴. Bunların bir kısmı, Erzurum'da yapılan VIII. Taşnak Kongresi'nde alınan kararlarla silahlarıyla birlikte Rus Kafkas Ordusuna katılmaya başlamışlardı⁵. Neticede Kirakosyan'ın tespitine göre Osmanlı ordusundan firar eden Ermeni askerlerle birlikte seferberlik çağrısına uymayan firari Ermenilerden yalnız bir Ermeni Gönüllü Birliğinde 12.000 Osmanlı Ermenisi toplanmıştı⁶. Görüldüğü üzere imha edildiği iddia edilen Ermenilerin sa-

2 U. Պողոսյան, Ա. Սարյան, Խ. Ստեփանյան, և Է. Հովհաննիսյան, *Հայոց Պատմություն [Ermeni Tarihi]*, Արթվյանի Անվան Հայկական Պետական, Երեվան 2009, էջ228-231.

3 Պողոսյան և այլ, *նույն տեղ*, էջ229.

4 Güzin Çaykaran, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusundaki Ermeni Askerler İle Rus ve Fransız Ordularındaki Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1921)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.70, 2021, s. 112.

5 MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, 2811-26-28 (18 Eylül 1914); Kemal Çiçek, “VIII. Taşnak Kongresi: Ermenilerin Karar Anı”, *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2014, s. 69.

6 Ջ. Կիրակոսյան, *Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը Եվ Արեվմտահայությունը [Birinci Dünya Savaşı ve Batı Ermenileri]*, Հայաստան, Երեվան, 1967, էջ250-251.

vaş gücü, Osmanlı Devleti'nin topraklarını işgal eden Rusya ile iş birliği yaparak Rus ordusunun insan gücünü oluşturmuştu. Diğer taraftan bu paragrafta bahse konu altında şunu da sorgulamak gerekmektedir ki, devlet savaşa girdiği zaman ordusunda bulunan belirli etnik gruptaki askerler, devlet adına mı savaşırlar yoksa etnik kimlikleri uğruna mı savaşırlar. Buradaki Ermeni savaş gücü ifadesinden (Հայերի կովող ուժի), ne anlaşılmalıdır? Öyle görünüyor ki bu daha çok Osmanlı Devleti'ne karşı silahlanmış Ermeni gruplarını ifade etmektedir.

İkinci iddia da, 1915'in 24 Nisan'ında 650 Ermeni aydını tutuklanarak Ermeniler örgütsüz ve öndersiz bırakılmak istenmişti.⁷ Esasen 24 Nisan'da Ermeni isyanını teşvik eden ve bu isyanlara katılan Ermeni komitacıları tutuklanarak komiteleri de kapatılmıştı. Çünkü bu komiteler; kendilerine idari bir özerklik teminine yönelik teşebbüslerde bulunarak Osmanlı topraklarında *isyana* kalkışmışlar ve Osmanlı ülkesinin *hayatına* ve *geleceğine* tesir edecek hain hareketlere cüret etmişler, I. Dünya Savaşı sırasında Zeytun, Sivas, Bitlis, ve Van'da isyana kalkışmışlardı. Özellikle Van'da çıkarmış oldukları isyan, Rus Kafkas ordusunun işgalini kolaylaştırmış ve Van, 20 Mayıs 1915 tarihinde Ruslar tarafından işgal edilmişti⁸.

“...merkezleri başka ülkelerde bulunan ve bugün unvanlarında bile ihtilalcilik vasfını muhafaza eden bütün komitelerin faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı olacak şekilde her türlü nedene ve araca başvurmak üzere son istekleri olan özerkliği almak amacı çerçevesinde toplandığı, Sivas, Kayseri ve diğer bölgelerde ortaya çıkarılan *bombalar*, Rus Kafkas ordusunda gönüllü birlikler kurarak Ruslarla beraber olup ülkeye saldırın esasen Osmanlı ordusunu geriden *tehdit etmek* suretiyle büyük mikyasta aldıkları tertipleri ve neşriyatları ile ortaya çıkarılmıştır...”⁹.

Söz konusu gerekçelerden dolayı acil tedbir olarak Ermeni siyasi teşkilatlarının İstanbul ve taşradaki şubelerinin 24 Nisan 1915 tarihi itibarıyla kapatılmasına Dâhiliye Nezaretince karar verilmişti. Komiteler kapatıldıktan sonra 235¹⁰-250¹¹ komiteci Ermeni tutuklanmıştı. Tutuklanan komiteciler Divan-ı Harb'e sevk edilmiş ve mahkeme görülene kadar Ayaş ve Çankırı'da tutulmuşlardı. Bu tutukluluk süresi boyunca da birçoğu affedilerek ikamet ettikleri yerlere gönderilmişlerdi¹².

7 Պողոսյան և այլ, *նույն տեղ*, էջ229.

8 Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu-528-2061-23-21.

9 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 127.

10 *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri*, ATASE Yayınları, Ankara 2003, s. 205.

11 Nesim Ovadya İzrael, *24.Nisan 1915*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 227-233.

12 Bk. Yusuf Sarımay, *24.Nisan 1915'te Ne Oldu*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 330-341.

Üçüncü iddiada ise Ermeniler toplu olarak *tehcir* edilerek katledilmişlerdi.¹³ Esasen Osmanlı Hükümeti, I. Dünya Savaşı esnasında isyan eden Ermenileri savaş alanlarından uzaklaştırmak için 27 Mayıs 1915'te *vakt-ı seferde icrâât-ı Hükûmete karşı olanlar* için cihet-i askerîyece ittihat olunacak *tedbirler hakkında kanun-ı muvakkat* kanunu çıkarmıştı¹⁴. Bu kanun maddesine Sevk ve İskân Kanunu (Օրենք Տեղահանության Մասին) denilmektedir. Kanun maddesinde savaş zamanı Osmanlı Devleti'ne isyan edenlere karşı askerî makamların geçici olarak tedbir alabileceği vurgulanmaktadır. Nitekim bu kanunla Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin Musul ve Halep vilayetlerine sevk edilerek iskân edilmişlerdi¹⁵. Fakat tehcir/sürgün, Osmanlı Devleti'ne karşı muzır faaliyetleri olan Ermenilere yapılmıştı. Bunun bir kanıtı olarak da birçok Ermeni İstanbul başta olmak üzere çeşitli yerlerde kalarak sürgün edilmemişti. Kalanların sayısı yaklaşık 300.000¹⁶-500.000¹⁷ arasında değişmektedir.

Nitekim Abovyan Üniversitesi'nde okutulan *Ermeni Tarihi* kitabında Türkiye Cumhuriyeti'ne yöneltilen bu suçlamalarla ilgili şunları da sorgulamak gerekmektedir. 1923'e kadar getirilen soykırım iddialarının dayanağı nedir? Yukarıda ifadesi olduğu üzere 1915 yılında iddiaya göre bütün Ermeniler, Osmanlı topraklarından sürüldüyse veya neredeyse tamamı katledildiyse 1923'e kadar devam eden nedir? İkinci husus ise 1915 yılında Osmanlı topraklarından Ermeniler sürüldüyse gittikleri Musul ve Halep vilayetleri, 1918 yılı itibariyle İtilaf kuvvetleri tarafından işgal edilmiş durumdaydı. Dolayısıyla Anadolu'da Ermeni olmadığına göre, 1923'e kadar soykırımı Mezopotamya çöllerinde İtilaf kuvvetleri mi devam ettirdi? Son olarak da 1918 yılı itibariyle İtilaf kuvvetleri Güney Cephesi'nde Anadolu'yu işgal edince beraberinde getirdikleri hangi Ermenilerdi?¹⁸ Tamamen yok edildiği iddia edilen Ermeniler yeniden mi canlanmıştı? Görüldüğü üzere Türklere yapılan

13 Պողոսյան և այլ, *նույն տեղ*, էջ230.

14 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 1995, s. 8.

15 Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, 401-50-1-18, 16 Haziran 1915.

16 Վիրապետյան, *նույն տեղ*, էջ44.

17 Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalılık ve Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Yayınları, Ankara 2010, s. 109.

18 1918 yılı sonuna doğru İtilaf kuvvetleri, Güney Cephesi'nde birçok yeri işgal etmeye başlamış ve berberlerinde işgal bölgelerine yaklaşık 100.000-150.000 arasında Ermeni taşımışlardı. MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivi, İstiklal Harbi Koleksiyonu, 5-74; Vahan Baibourtian, *The Kurds, The Armenian Question and The History of Armenian-Kurdish Relations*, Dolores Zohrab Liebmann Fund, Ottawa 2013, p. 319; Mkrtumyan'a göre bu sayı yaklaşık 200.000 idi. Մկրտումյան, *նույն տեղ*, էջ314.

suçlamaların herhangi bir tarihi dayanağı bulunmamaktadır. Dolayısıyla Ermeni iddiaları, *sözdebilim*¹⁹ çerçevesinden dışarıya çıkamamaktadır. Çünkü bilimde hipotez, sorulara cevap verdiği ölçüde teze dönüşmektedir.

Ermenistan Ekonomi Üniversitesi'nde okutulan Mkrtumyan'ın *Ermeni Tarihi* kitabında ise iddialar, 1915-1922 yıllarını kapsamaktadır²⁰. Söz konusu iddialar, dört kısımda toplanmıştı. İlk olarak 24 Nisan 1915'te 800 Ermeni aydını tutuklanarak hepsi yok edilmişti. İkinci iddia da direniş yeteneğine sahip Ermeni gençleri seferberlikle birlikte toplanarak yollarda çalıştırılmış ve yok edilmişti. Üçüncü olarak Ermeni yerleşim yerleri yok edilmiş, malları yağmalanmış, kızları ve kadınları kaçırılmıştı. Son olarak da mütebaki Ermeniler, tehcir edilmiş (արտաքուլեր)²¹ ve Mezopotamya'da toplama kamplarında toplanarak yok edilmek için gerekli koşullar oluşturulmuştu²². Görüldüğü üzere Mkrtumyan'ın *Ermeni Tarihi*'nde Abovyan Üniversitesi'nde okutulan tarih kitabından çok da farklı şeyler söylenmemektedir. Diğer bir deyişle Ermenilerin iddiaları birbirinin tekrarı şeklindedir. Fakat bu bilgileri tekrar ederken veriler bakımından aralarından tutarlılık yoktur. Örneğin Abovyan Üniversitesi'nde okutulan tarih kitabında 24 Nisan'da 650 komiteci Ermeni tutuklanırken Mkrtumyan'ın kitabında 800 kişi tutuklanmıştı. Başka bir *Ermeni Tarihi* kitabında ise 600 Ermeni tutuklanmıştı²³. Hokolost Ansiklopedisi'nde 240²⁴ Kirakosyan'ın *Birinci Dünya Savaşı ve Batı Ermenileri* kitabına göre de 800²⁵ komiteci Ermeni tutuklanmıştı. Ayrıca Kirakosyan tutuklananların isimlerini sıralarken Teodik (Teodoros Lapçinciyen)'in adını da zikretmektedir. Oysa Teodik, Divan'ı Harp'te yargılanarak Mart 1915'te tutuklanmış ve bir yıl hapis cezasına

19 Sözdebilim; Bir problemin çözümünün bilimsel nitelikte olabilmesi için mantıksal olması, doğru olması ve güvenilir gözlem ve deneylere dayanması gerekmektedir. Şayet hipotez de bunlardan biri sağlanamazsa tez, sözdebilim olmaktadır. Ezgi Kirman Çetinkaya, Canan Laçın Şimşek ve Hüseyin Çalışkan, "Bilim ve Sözde-Bilim Ayrımı İçin Bir Ölçek Uyarlama Çalışması", *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3/2, 2013, s. 32.

20 L. U. Մկրտումյան, *Հայրոց պատմություն*, Տնտեսագետ, Երեվան 2016, էջ309.

21 İngilizce karşılığı *To expel. Չարարիս Տ. Ս. Փափազեան, Գործնական Բառարան Հայերեն-Անգլիերեն*, Տպագրություն Յ. Մատթեոսեան, Կ. Պոլիս 1905, էջ62.

22 Մկրտումյան, *նույն տեղ*, էջ310-312.

23 Վ. Բարխուդարյան, *Հայոց Պատմություն-7[7. Տնփ Երmeni Tarihi]*, Լույս, Երեվան, 2005, էջ138 [V. Barhudaryan, *Hayots Palmutyun-7*, Luys, Yerevan 2005].

24 <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/the-armenian-genocide-1915-16-in-depth>, Erişim Tarihi: 06.02.2022.

25 Կիրակոսյան, *նույն տեղ*, էջ294.

çarpıtılmıştı²⁶. Dolayısıyla 24 Nisan 1915 tutuklamaları sırasında Teodik, zaten hapidedir.

Nitekim Ermeni kaynaklarında söz konusu iddialar üzerinde en çok, Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin güney vilayetlerine sevk/sürgün edilmeleri üzerinde durulmaktadır. Çünkü kayıplar üzerinden soykırım yaygaralarını daha kolay yapmaktadırlar. Buradan hareketle de bu çalışmada Ermenilerin, Osmanlı Devleti üzerinden Türkiye Cumhuriyeti'ne yıllardır isnat etmiş olduğu soykırım suçlamalarına karşı sürgün uygulamasının sadece Ermenilere uygulanmadığı, devletin nizamını bozan Müslüman unsurlar üzerinden örneklenerek anlatılmıştır. Buradaki amaç, Ermenilerin sürgününün münferit bir uygulama olmadığı, Osmanlı kanunlarına göre uygulamanın hayata geçirildiği ispatlanmaya çalışılmıştır. Bu ispatla da Osmanlı hukuk kuralları içerisinde yer alan sürgün cezasının, bütün Osmanlı vatandaşlarına uygulandığı ortaya çıkarılmıştır. Çalışmanın zamansal olarak sınırlılığı; 1890-1918 yılları arasındadır. Çünkü Ermeniler, soykırım iddialarını söz konusu yıl aralığında yoğunlaştırmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada iddiaların yoğunlaştığı yıllarda Müslümanlara yapılmış olan sürgünler tespit edilmiş ve belgeler üzerinden örneklenerek anlatılmıştır. Çalışmanın ana kaynaklarını Osmanlı belgeleri ile Ermenice dokümanlar ve Literatürde bulunan çeşitli çalışmalar oluşturmaktadır. Konu ekseninde ele alınan kaynaklar, nitel yöntemle mukayese usulü çerçevesinde incelenmiş ve çalışma ortaya konulmuştur.

Şunu da ilave etmek gerekir ki bu çalışma *Ermenilerin sürgünü* çalışması değildir. Bu çalışma Ermenice kaynaklardan Ermeni iddialarına dair bilgilerin Müslüman sürgünleri ile karşılaştırarak Ermeni sürgünlerinin münferit bir uygulama olmadığını ortaya koyma çabasıdır. Dolayısıyla bu konu ekseninde kaynaklara yaklaşılmış ve gerekli görülenler çalışmada kullanılmıştır.

1. Osmanlı Devleti'nde Sürgün

Osmanlıca-Türkçe sözlükte “göç ettirmek” anlamındaki tehcir²⁷, *hicret (hecr)*'den gelir ve zorunlu göçü ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nde toplu sevk ve nakilleri anlatmak için *sürgün* kavramı kullanılmıştır. Bireysel sürgün için de *tebid*, *icla* ve *nefy* kelimeleri kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde tehcir, iskân metodu olarak kullanılan sürgünle esasen örtüşmektedir. Kavram özellikle I. Dünya Savaşı sıra-

26 Nesim Ovadya İzrael, *24 Nisan 1915*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 80.

27 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, haz. A. S. Güneçyal, Aydın Kitabevi, Ankara 2002, s. 1061.

sında genelde çeşitli unsurların geçici sevk ve iskânını ifade ederken özelde 1915'te Ermenilerin sevki için kullanılmıştı²⁸. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin sevki için sadece tehcir kavramını *kullanmadığı* da unutulmamalıdır.²⁹ Nitekim bu çalışmada tehcir kelimesinin *deportation* kelimesinin sınır dışı edilme anlamına karşılık³⁰ olarak kullanılmasından dolayı 1915'te Ermenilerin sevki kapsamında *sürgün* kelimesinin kullanılması tercih edilmiştir. Sürgün; kovmak ve tard etmek anlamına gelmektedir. Başka bir şekilde ise zorla göç ettirilme ya da bir yerden uzaklaştırma, yönetimin bir grup, topluluk veya kişiyi başka bir bölgeye mecburi iskân ettirmesi şeklinde tanımlanmaktaydı³¹. Ermenicede ise tehcir kelimesi, տեղահանություն (teğahanutyun)³²'dir. Bu kelimenin İngilizce karşılığı da *deportation*'dır³³. Deportation; herhangi birini bir ülkeden ayrılmaya zorlamadır. Bu zorlama işinde esas temel konu; bulunduğu ülkede kalmaya yasal hakkı olmayan veya hukuk kurallarına karşı gelmiş olan kişileri kapsamasıdır³⁴. Dolayısıyla Ermeniler de deportation anlamına gelen տեղահանություն kelimesini kullanarak Ermenilerin Osmanlı ülkesi dışında başka bir yere sürgün edildiğini ima ederek Ermeni nesillerine karşı anakronizme devam etmektedirler. Diğer taraftan dolaylı da olsa sürgün edilen Ermenilerin kanunlara karşı geldiklerini de kabul etmektedirler.

Ülkeler, sınırları içerisinde huzur ortamını sağlarken vatandaşları arasındaki anlaşmazlıkların çözümünü için belirlenmiş kurallar çerçevesinde hareket etmek zorundadır. Özellikle devletin nizamını bozan *toplu isyanlar* ve *eşkıyalık olayları*, toplumda

28 Kemal Beydilli, "Tehcir", İslam Ansiklopedisi, C 40, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 319.

29 Arşiv belgelerinde Ermenilerin "sevk ve iskân"ı sevk, tebid, ihraç, nakl, tebdil-i mekân, tebdil-i iskân, iz'am, tard, tahliye ve tehcir gibi kelimelerle ifade edilmiştir Güzin Çaykiran, "Osmanlı Ordusunda Hizmet Eden Ermeni Asker ve Ailelerinin Sevk Edilmeyeceğine Dair Mukarrerat", *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Özel Sayısı*, 4/64, 2014, s. 2991.

30 Berna Türkoğlan, *Türk-Ermeni İlişkileri (Tehcirden Günümüze)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 106-107.

31 Suha Oğuz Baytımur, *Osmanlı Devleti'nde Hapis ve Sürgün Cezaları (1791-1808)*, Fırat Üniversitesi Sosyal, Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2012, s. 60.

32 Bir yerden dışarıya taşımak anlamına gelen Տեղահան անել fiilinden türetilmiştir.

33 Վ., Մեկրոպ, *Գոյրութեան եւ Լեւոն Թորոսեան*, Շիրակ Հրատարակչատուն, Պէրրոթ 2002, էջ285.

34 The action of forcing someone to leave a country, especially someone who has no legal right to be there or who has broken the law. <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6z%C3%B6k/ingilizce/deportation> Erişim Tarihi: 03.02.2022.

geniş çevreleri etkilerken insanların huzur ortamını da bozmaktadır³⁵. Devlete karşı silahlı ayaklanmaların suç oluşturması için bazı unsurlar şarttır. Bunlardan birincisi, isyanın meşru bir devlet başkanı ile düzene yapılması, ikincisi ise kuvvet kullanılmasıdır. Bu suçun cezası, kısmen had ve kısmen de tazir olarak değişik şekillerde uygulanmıştır³⁶. Fakat “*Devletin nizamını bozmak*”, Osmanlı hukuk kuralları içerisinde had cezası³⁷ gerektirdiği halde XVII. yüzyıldan itibaren isyan ve ihanet olarak görülmüş ve sürgünle cezalandırılmaya başlanmıştır³⁸. Dolayısıyla sürgün cezası hem tazir hem de had (zina ve eşkıyalık³⁹) suçlarına karşılık olarak verilen bir ceza haline gelmiştir⁴⁰. Nitekim 1915 yılında devletin nizamını bozup I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne isyan etmiş Ermenilerin sürgününü, sürgün cezası doğrultusunda değerlendirmek mümkündür. Çünkü devletin nizamına, dahili ve harici siyasetine, asayişini bozan eylemler “memleketin şirâze-i nizamını ifsâda” götürecek “haine eylem”⁴¹ sürgün cezası ile karşılık bulmaktaydı. Buradan da anlaşılmalıdır ki sürgün ayrıca bir güvenlik yöntemi olarak kullanılmıştır⁴².

Osmanlı Devleti'nde sürgün, iki farklı şekilde uygulanmıştır. Birincisinde *iskân ve yerleştirme* idi⁴³. Bu uygulama, belirli bir politika ekseninde bir grubu veya topluluğu iskân yerlerinden çıkarıp başka bir yere sevk ve iskân ettirmektir. Bunun ekonomik ve politik amaçları vardı. Örneğin fethedilen yerlere Müslüman Türklerin yerleştirilmesini bu kapsamda değerlendirmek mümkündür.⁴⁴ İkincisinde ise sürgün,

35 Baytımur, *agf.*, s. 72.

36 Münevver Gülçe, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti'nde Sürgün Cezalarının Uygulanması*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 7.

37 Allah'a karşı suçlar kapsamında şeriata uygun olarak verilen ceza. Devellioğlu, *age.*, s. 307.

38 Mekan, *agf.*, s. 20.

39 Osmanlı Devleti, eşkıyalığa son vermek için ilk olarak iskân yöntemine başvurmuştu. Bunun içinde toplu sürgünler gerçekleştirmişti. Osman Kimya, *Osmanlı Devleti'nde Göç, İskân ve Sürgün (XVII. Yüzyıl Örneği)*, Van Yüzüncüyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2021, s. 240.

40 Müberra Korkmaz, *Osmanlı Devleti'nde Siyasi İktidarın Baskı Aracı Olarak Sürgün Cezası (I. ve II. Meşrutiyet Dönemleri)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 44.

41 Osman Köksal, “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hattı-ı Hümayunları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 19/19, 2006, s. 289.

42 Hakan Asan, “Devlet, Aşiret ve Eşkiya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, 2/3, 2016, s. 36.

43 Köksal, *agm.*, s. 283.

44 Nedim İpek, “Osmanlı'da Sürgün: Trabzon Örneği”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 26, Bahar 2019, s. 364.

hukuki anlamda İslam hukukunda tazir⁴⁵ ve kamuya karşı yapılan suçlarda verilen bir ceza-i müeyyide idi. Örneğin, köy veya şehir halkının anelerine uygun hareket etmeyen, hırsız, sabıkahlar ve fahişeler, yaramaz kişilerin⁴⁶ davranışları ile toplumun huzurunu kaçıran kişileri uzaklaştırmak için sürgün cezası uygulanırdı⁴⁷.

Sürgün cezası padişah tarafından verilen bir ceza türü idi. Tanzimat Dönemi'nde 1838 tarihli "Tarik-i İlmiyeye Dair Ceza Kanunnâmesi" ile Osmanlı yönetimi ilk defa sürgünü padişahın ya da sadrazamının emriyle uygulanan ceza olmaktan çıkarmış ve belirli suçların karşılığı olarak bir gruba uygulanabilir bir ceza şekline getirmişti⁴⁸. 1840 ve 1951 tarihli ceza kanunlarında⁴⁹ ve 1858 tarihli Ceza Kanununda sürgün cezası geniş kapsamda ele alınmıştı. Buna göre devletin asayişini ihlal eden suçlar arasında padişaha suikast gerçekleştirmek, saldırıya kalkışmak, toplumun bir kısmını diğerine karşı silahlandırmak gibi faaliyetler, müebbet sürgün ile cezalandırılırlardı⁵⁰. 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin 113. maddesinde ise sürgün cezası; *emniyeti ihlal edenler, gerekli araştırmalar yapıldıktan sonra suçlu bulunurlarsa Padişah tarafından sürgüne gönderilecektir* şeklinde geçmekteydi. Kanun maddesinden de anlaşıldığı üzere sürgün cezasının uygulanmasında emniyeti ve asayişini ihlal etmek şart olduğu gibi uygulanmasında Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yoktu⁵¹. Buradaki amaç, suçluların ıslahı idi⁵². Söz konusu kanun maddesi, II. Meşrutiyet Dönemi'nde 1909'da kaldırılmıştı⁵³.

45 Tazir; çevirmek, uslandırmak ve ıslah etmek anlamında cana ve ırza karşı işlenen, Kuran ve Hadislerde belirtilmeyen hükümdar veya kadının takdirine bırakılan suçlardır. Korkmaz, *agt.*, s. 34.

46 Gülbadi Alan, "19.Yüzyılda Osmanlı'da Sürgün Politikası Çerçevesinde Sürgün Kadınlar", *Bellelen*, 78/281, 2014, s. 246.

47 İpek, *agm.*, s. 364.

48 Erdoğan Polat, *Osmanlı Devleti'nde Sürgün Siyasetinin Eyâlet-ı Rûm'daki Yansımaları (XIX. Yüzyıl)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2019, s. viii.

49 Korkmaz, *agt.*, s. 57.

50 Biray Tugay, *Aydın Vilayeti'nde Sürgün (Tanzimat'tan Cumhuriyet'e)*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2013, s. 153.

51 İbrahim Mekan, *II.Abdülhamid Dönemi'nde Trablusgarb ve Fizan Sürgünleri 1876-1909*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012, s. 15.

52 Baytimur, *agt.*, s. 59.

53 Gönül Güneş, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 29/85, Mart 2013, s. 111.

Sürgün cezaları için Osmanlı terminolojisinde nefy⁵⁴, tebid ve icla, tağrip, irsal, sarf ve tahvil, inha, ikamete memur gibi terimler kullanılmıştı. Sürgün edilen kişiye *menfi*, sürgün edilen yere *menfa* denirdi. Sürgün cezasının süresi, suçun mahiyetine göre farklılaşmaktaydı. Sürgünün süresi, geçici sürgün veya müebbet sürgün şeklinde tanımlanmıştı⁵⁵.

Genel olarak sürgün suçları; memuriyet görevini kötüye kullanmak, emir ve yasaklara aykırı davranmak, devletin nizamını bozmak ve şer'i hükümlere uymamaktı⁵⁶. Bu suçlardan dolayı sürgün cezasına çarptırılan menfiler, sürgün yeri olan menfaya gönderilirlerdi. Bunlar, menfada serbestçe hareket edebilmekte ve gittiği yerin ferdi gibi yaşayabilme imkânına sahipti. Sürgün yeri genellikle suçun niteliğine, sürgün edilen kişinin devlet hizmetindeki derecesine göre değişmekteydi. Menfiyi gözetim altında tutmak ve kaçabilme riskini azaltmak için genellikle Girit, Bozcaada, Sakız, Midilli, Rodos ve Kıbrıs gibi Akdeniz adaları ile Sinop, Trabzon gibi bazı sahil bölgeleri sürgün yeri olarak tercih edilmişti. Bu yerlerin yanı sıra Arap coğrafyasının muhtelif yerleri ve Kuzey Afrika sürgün yeri olarak belirlenmişti⁵⁷. Sürgün yeri belirlenirken toplumsal kargaşa, isyan vb. ülkenin geleceğini tehlikeye sokan olaylara neden olanlar veya teşebbüs edenler, olay mahallinden uzak bölgelere gönderilirken bireysel olaylara neden olanlar da yakın bölgelere gönderilmişlerdi⁵⁸. Örneğin Kuzey Afrika'da Fizan, II. Abdülhamid Dönemi Jön Türklerin sürgün edildiği başlıca yerlerden biriydi⁵⁹.

Sürgün cezasına çarptırılmış kişi veya grubu menfasına kadar götürüp yerleştirmek devletin görevi dâhilinde idi ve harcamalar devlet tarafından karşılanmaktaydı. Osmanlı belgelerinde sürgün olan kişinin serbest kalmasına af ve ıtlak, ıtlak-ı sebil, sebil olarak tanımlanmıştı. Sürgün cezaları, sürenin dolması dışında⁶⁰ özel veya genel af ile sona ermekteydi. Özel af taleplerinde menfiler; ailelerinin perişan olduğu, geçim sıkıntısı çektikleri, memlekette bulunan mal varlıklarının sahipsiz

54 Örneğin siyasetle uğraştığı için Topçu Mirlivası Esat Paşa, İstanbul'dan Sinop'a nefy (sürgün) edilmişti. BOA, DH-EUM-1.Şb, 1-5, 19 Eylül 1914.

55 Tugay, *agt.*, s. 81.

56 Köksal, *agm.*, s. 289-295; Alan, *agm.*, s. 247; Korkmaz, *agt.*, s. 47.

57 Köksal, *agm.*, s. 288.

58 Salih Özkan, "Niğde'ye Yapılan Sürgünler", *Bilgi*, 36, Kış 2006, s. 187-200.

59 Kemal Kahraman, "Fizan", *İslam Ansiklopedisi*, C 13, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 163.

60 Köksal, *agm.*, s. 298-302.

kaldığı⁶¹ veya sağlık sorunları gibi gerekçelerle sürgün hayatının sonlandırılması için af talebinde bulunabiliyorlardı. Genel af ise, genellikle padişah iradesinde çeşitli olaylardan sonra çıkabiliyordu. Örneğin 1908’de Meşrutiyet ilan edildiği zaman genel af ilan edilmiş ve sürgünde olan Müslim ve gayrimüslimler memleketlerine dönmeye başlamışlardı. Burada amaç, toplumların yaşadığı çeşitli olaylardan sonra, toplumda yatıştırıcı bir etki bırakmaktı. Bu amaçla da genel afı suçlular affedilerek toplumda huzur ve barış ortamı ile asayiş sağlanmaya çalışıldı⁶². Örneğin 1890’dan 1905 yılına kadar İstanbul ve Anadolu’nun birçok yerinde isyanlar, gösteriler ve suikast gibi girişimlerde bulunan Ermeniler, aldıkları sürgün kararlarından dolayı Rusya, İran ve Amerika gibi birçok yabancı ülkeye göç ettikleri gibi Trablusgarp ile Fizan⁶³ gibi uzak bölgelere de sürgün edilmişlerdi⁶⁴. Bunlar, II. Meşrutiyet’in ilanı sonrası genel afı Osmanlı topraklarına dönmeye başlamışlardı⁶⁵. Bu süreç içerisinde Erzurum, Van ve Bitlis bölgesine yaklaşık 50.000 Ermeni gelmişti⁶⁶. Örneğin 20-25.000 Vanlı ve Muşlu Ermeni Rusya’dan Osmanlı topraklarına dönüş yapmıştı⁶⁷.

2. Devletin Nizamını Bozmak Suçundan Sürgün Cezası Alan Müslümanlara Dair Örnekler

Eşkıyalık faaliyetleri, devletin nizamını bozan eylemlerdi ve bunlar sürgün cezaları

61 İpek, agm., s. 368.

62 Tugay, agt., s. 126.

63 Mekan, agt., s. 67.

64 Fizan, bugün Libya’da, kıydan takriben 600 km uzakta Büyük Sahra Çölü’nün doğu tarafında bulunan vahalar topluluğudur. Bölge, kuzey ve güneyden dağlarla çevrili, doğuda Libya çölüyle ve batıda sahranın uçsuz bucaksız çölleri bulunmaktadır. Anlaşıldığı üzere doğal bir tecrit alanı idi. Fizan’a sürgüne gönderilenlerin büyük çoğunluğu doğa şartlarının ağır koşullarından şikâyet ederek geri dönmek isterlerdi veya burada ölmüşlerdi. Mehmet Altun, “Jön Türklerin Korkulu Sürgün Yeri Fizan Denen Şu Yer”, *Toplumsal Tarih*, S. 125, (Mayıs 2004), s. 24-29.

65 Taner Aslan, “II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 3/5, 2009, s. 44.

66 Armen, Garo, *Osmanlı Bankası Başkanı: Armen Garo’nun Anıları*, çev. A. Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul 2015, s. 176.

67 Ռոբերտ Թաթոյան, “1878-1914 Թվականներին Բիթլիսի Նահանգի Հայ Բնակչության Միգրացիոն Գործընթացների Պատմությունից” [1878-1914 Tarihleri Arasında Bitlis’teki Ermeni Nüfusunun Göç Hareketleri Tarihi], *Պատմա-Բանասիրական Հանդես*, 208/2, 2018, էջ178. https://www.academia.edu/36615361/Բիթլիսի_նահանգի_հայ_բնակչության_միգրացիոն_գործընթացների_պատմությունից_1880-ական_թվականներ_1914_թ. Erişim Tarihi: 09.02.2022; Güzin Çaykiran, *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri 1908-1920*, Hece Yayınları, Ankara 2021, s. 69.

ile cezalandırılmışlardı. Örneğin Irak'ta Hemavend Aşiretinden eşkıyalık⁶⁸ yaparak devletin asayişini bozan 165 kişi, Osmanlı Devleti tarafından Cezayir-i Bahri Sefid vilayetine sürgüne gönderildikleri arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır⁶⁹. Aşiret üyeleri sürgün yerlerinden Musul'a kaçarak tekrardan [eşkıyalık] faaliyetlerine devam etmişlerdi⁷⁰. Eşkıyalık yaparak devletin nizamını bozan aşiretlerden bir diğeri de XIII. yüzyılda Anadolu'ya gelmiş olan Beydilli aşireti idi. Anadolu'nun birçok yerine dağılmış olan aşiret, Yozgat sancağında 6 Ağustos 1893 tarihli arşiv belgesine göre eşkıyalık yaptığı için sürgün cezası almıştı. Burada aşiretin eşkıyalıklarını durdurması için tekrardan sürgüne gönderilmeleri istenmekteydi.⁷¹ Aynı şekilde Payas ve çevresinde meskûn Türkmen Küçük Alioğulları, asayiş bozarak isyan teşebbüslerinde buldukları için sürgün cezasına çarptırılarak Trablusşam ve Halep'e sürgün edilmişlerdi⁷². Başka bir örnekte ise eşkıya Çakırcalı ile ilişkisi bulunmasından dolayı bazı şahıslar Selanik'e sürgün edilmişler ve orada sefaletle düştüklerine dair dilekçeler yazmışlardı⁷³. Serseri takımından olmasından dolayı bir sene Konya'ya sürgün edilmesine mahkemece karar verilen 2 Ekim 1910 tarihli tahrirat ile bildirilen Aksaray Hacı Bayram Kaftani Mahallesinde oturan Kahveci Cenbuk Ali ise sürgün yerinden firar etmiş ve yakalanmıştı. Tekrardan firar etmesi halinde Trablusgarp vilayetine sürgün edileceği kendisine bildirilmişti⁷⁴.

I. Dünya Savaşı sırasında Suriye-Filistin Cephesi'nde Kudüs, Lübnan, Hayfa, Nablus ve Cebel-i Şam'da yaşayan Arap aşireti mensuplarından bazıları devlete karşı zararlı görüldüğü için Kırşehir'e sürgüne gönderilmişlerdi. Bunlarla ilgili olarak arşiv belgesi; "*IV.Ordu muntkasından gelerek Kırşehir'de yaşayan müteba'idin Araplar, kadın erkek olmak üzere 146 nüfustur*" bilgisini vermektedir⁷⁵. Yine aynı dönemde Aralık 1915'te Beyrut'tan İlyas ve Elhac Yusuf ile arkadaşları, Şam'da IV.

68 Mustafa Dağ, "Hemavend Aşireti'nin Tütün Kaçakçılığı İddiaları ve Adana Reji İdaresi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31/3, 2021, s. 1339.

69 BOA, DH-MKT-2-60.

70 Mustafa Yaşar Özoylumlu, *1908-1918 Yılları Arası Osmanlı Devleti ve Arap Aşiretleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2018, s. 24.

71 Mehmet Nuri Şanda, "Geçmişten Günümüze Beydilli Aşireti", *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 1/2, 2017, s. 66.

72 Aydın Efe, *Antakya ve Çevresi Türkmenleri: Küçük Alioğulları ve Reyhanlı Aşireti (XIX. Yüzyıl)*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012, s. 95, 237.

73 BOA, DH-MUI-2-19.

74 BOA, DH-H-1-34.

75 Ahmet Gündüz, "1914-1918 Yılları Arasında Kırşehir'de Bulunan Sürgün Arap Aileler", *Turkish Studies*, Volume 6/1 Kış 2011, s. 1241.

Ordu Komutanlığının kararı üzerine Konya'ya sürgün edilmişlerdi⁷⁶. Yine aynı şekilde IV. Ordu Komutanlığı Antakyalı Kavas-zade Şakir'i Konya/Ilgın'na sürgün etmişti⁷⁷. Antep/Rumkale ileri gelenlerinden dört kişi asayışı bozdukları için Sivas, Çankırı, Ankara ve Yozgat'a tebid edilmişlerdi⁷⁸. 1917 yılında ise Arap Siyale aşireti, Harran bölgesinde eşkıyalık faaliyetleriyle aşiretlere saldırmış ve fesat hareketlerde bulunmuştu. Buna karşılık Osmanlı Hükümeti, aşiret reisinin askerî bir karar ile Edirne vilayetine sürgün edilebileceğini bildirmişti. Bunun üzerine II. Ordu Komutanlığı, aşiret reisi Salih Abdullah Osman'ı Lüleburgaz'a sürgün etmişti⁷⁹. Aynı şekilde 1917 yılında 4'üncü Ordu mntukası Suriye'den 239 kişi Sivas vilayetine sürgün edilmişti⁸⁰. Buradan da anlaşılmalıdır ki Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sadece Ermeniler sürgün edilmemiştir.

I. Dünya Savaşı sırasında isyan edenlerden arasında bir kısım Dersim aşiretleri de vardı. Bunlar Dersim, Mazgirt ve Nazimiye'de Rusya'nın kıskırtmaları sonucu Bedirhan Abdürrezzak önderliğinde devlete isyan etmişlerdi. İsyân askerî bir harekâtla bastırılmış⁸¹ ve isyana katılanların sürgün edilmesi gündeme gelmişti.⁸²

Bunların yanı sıra serserilik yaparak devletin nizamını bozan Hindistanlı 21 kişi, Arapsun (Nevşehir/Gülşehir)'a sürgüne gönderilmişti.⁸³ Başka bir örnekte ise devlete isyan eden Dağistanlı Abdulvahid...*kyam-ı umumi tertibinden*...olmasından dolayı Kastamonu vilayetinde müebbetten sürgün cezasına çarptırılmıştı⁸⁴. 1912 Arnavutluk isyanına katılmış beş kişi de I. Dünya Savaşı sırasında Ankara'da sürgünde bulunmaktaydı⁸⁵.

Devletin nizamını bozanların yanı sıra zina yapanlarda sürgün cezasına çarptırılmışlardı. Örneğin İstanbul'da Cağaloğlu'nda aktar işiyle uğraşan Yorgi ile Hav-

76 BOA, DH-EUM-4ŞB-4-17.

77 BOA, DH-EUM-1ŞB-5-26.

78 BOA, DH-EUM-4ŞB-5-58.

79 Ahmet Aslan, *Urfa'da Asayiş ve Güvenlik (1913-1918)*, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2021, s. 188.

80 BOA, DH-EUM-1ŞB-6-16.

81 Fevzi, Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Tetik, haz. A., Kiper, S. Seven, A. ve Demirtaş, Y.S., Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 151.

82 BOA, DH-ŞFR-512-75.

83 BOA, DH-EUM-1ŞB-3-33.

84 BOA, DH-EUM-1ŞB-3-44.

85 BOA, DH-EUM-1ŞB-4-28.

va adlı kadın yaşadıkları ilişkiden dolayı ceza almışlardı. Divan-ı Harbi Örfiyece (sıkıyönetim) görülen mahkemede Havva, İstanbul'a bir daha dönmek üzere memleketi İnebolu'ya sürgün edilmiş, Yorgi ise 45 gün hapse mahkûm edilmişti⁸⁶. Adab-ı İslamiyeye karşı gelmekte sürgün cezası sayılırdı. Örneğin İstanbul'da Macuncu Mahallesi sakinlerinden Rafia adlı bir kadının, adab-ı İslamiyeye aykırı hareketlerinden dolayı İdare-i Örfiyece memleketi olan Bursa'ya sürgün edilmesine karar verilmişti⁸⁷.

Bu suçların yanı sıra idareten ve siyaseten sürgün edilen Müslümanlar da vardı. İdareten sürgün edilenler kavramı, idare yoluyla sürgün edilenler demektir. Örneğin sabıkalı şahıslardan olan Halid ve arkadaşları 27 Temmuz 1911'de idareten Erzurum'a sürgün edilmişti. Bunun üzerine İstanbul'da bulunan Halid'in babası bir dilekçe yazarak oğlunun serbest bırakılmasını talep etmişti. Dilekçe üzerine Erzurum vilayetince İstanbul Emniyet Müdürlüğüne Halid ve arkadaşlarının Erzurum'da bir fenalığına şahit olunmadığı ve ıslah-ı nefis ettiği bildirilmişti. Dolayısıyla Halid ve arkadaşlarının serbest bırakılması uygun görülmüştü⁸⁸. 4 Haziran 1912'de de idareten Divan-ı Harb-i Örfiye 193 kişi hakkında sürgün cezası vermişti⁸⁹. Bunların yanı sıra 10 Kasım 1914 yılında çeşitli sebeplerden dolayı 20 kişi Konya'da sürgünde bulunmaktaydı⁹⁰. 2 Ağustos 1916'da Bağdat Divan-ı Harb-i Örfiyesince 22 kişi, şüpheli oldukları gerekçesiyle idareten Halep'e sürgün edilmişlerdi⁹¹.

Siyaseten sürgün de daha çok muhalif kişilerin sürgün edilmesi şeklinde değerlendirilebilir. Örneğin Bursa'da Ertuğrul livası dâhilinde, İzmit Divan-ı Harbi Örfiyesince bir sene önce Bilecik'e sürgün edilen Ahmet adlı şahıs ve vekillikten ihraç edildikten sonra Osmanlı Hükümetine karşı tebligatta bulunan eski Konya mebusu Zeynelabidin Efendi bulunmaktaydı⁹². Başka bir örnekte ise Topçu Mirliva Şükrü Paşa, siyasi işlerle uğraştığı için Sinop'a sürgün edilmiş ve Şükrü Paşa, sürgün sırasında hastahğa yakalanarak yataktan kalkamayacak duruma gelmişti. Şükrü Paşa'nın eşi, 19 Eylül 1914'te Dâhiliye Nezaretine Şükrü Paşa'nın

⁸⁶ BOA, DH-H-1-6.

⁸⁷ BOA, DH-H-1-19.

⁸⁸ BOA, DH-H-1-68.

⁸⁹ BOA, DH-MB-HPS-M-5-15-1.

⁹⁰ BOA, DH-EUM-5ŞB-3-21-1.

⁹¹ BOA, DH-EUM-ECB-6-2.

⁹² BOA, DH-EUM-1ŞB-2-4.

İstanbul'a dönmesi talebiyle bir dilekçe kaleme almıştı. Dilekçede Şükrü Paşa'nın bundan sonra siyasetle uğraşmayacağına dair her türlü teminatın verilebileceği yer almaktaydı⁹³.

Müslümanların yanı sıra Osmanlı Hristiyan tebaasından devletin düzenini bozmaya teşebbüs eden şahısların sürgün edildiği arşiv kayıtları ile sabittir. Örneğin Selanik'in Kosova ve Manastır vilayetlerinde tutuklanan Bulgar müfsitlerinin de ...*ihhtilal ateşinin teskini zmnında bu kabil tadebire müracaatı mecburiyeti hasıl olduğundan...* Trablusgarp, Adana ve Halep'e iza'm edildikleri⁹⁴ anlaşılmaktadır. Bunlardan Manastır'dan 35⁹⁵, Selanik'ten 33⁹⁶ ve Kosova'dan 34 toplamda 102 Bulgar fesatçı *tebid* edilmişti⁹⁷. 1916'da Adana muhacirlerinden olan *eşhas-ı müfsideden* Hamparsum Receptyan ve 17 kişiden oluşan ailesi, geçici olarak Rakka'ya *sevk* edileceklerini gizlice öğrenmişler ve Amerika Halep Konsolosluğundan Amerikan vatandaşı pasaportu aldıkları arşiv kayıtlarına geçmiştir⁹⁸.

Örneklerden anlaşıldığı üzere sürgün cezası, Osmanlı Devleti'nde bütün tebaa/vatandaşlara uygulanan bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, nizamını korumak adına Müslüman-gayrimüslim ayırmaksızın sürgün cezasını uygulamaktan imtina etmemiştir. Bu 1915 yılında Osmanlı Devleti'ne *isyan* bayrağını açmış olan Ermeniler içinde geçerliydi.

Sonuç olarak söz konusu sürgünler, özellikle de I. Dünya Savaşı sırasında verilen sürgün cezaları savaşın sonuna doğru alınan kararlarla kaldırılmıştı. Bu kapsamda 3 Temmuz 1918'den önce sürgün cezası alanlar affedilerek memleketlerine geri dönmeye başlamışlardı.⁹⁹ Bu kararlardan biri 28 Şubat 1918'de alınmıştı. Karara göre Suriye'den sürülen erkeklerin memleketlerine iadeleri uygun görülmemiş ancak kadınlarla 16 yaşından küçük erkek çocukların iadelerine izin verilmişti. Diğer bir karar da Meclis-i Vükela tarafından 24 Ağustos 1918'de alınmıştı. Bu karara göre IV. Ordu mıntukasından sürülmüş olan Divan-ı Harb-i Örfi kararıyla mahkûm olanlar hariç, memleketlerine dönebileceklerdi. Yine 22 Ekim 1918'de Cezayir, Mısır ve Tunus ahalisinden Divan-ı Harb-i Örfi kararıyla mahkûm ol-

93 BOA, DH-EUM-1ŞB-1-5.

94 BOA, TRF-I-UM-2-163.

95 BOA, TRF-I-UM-2-194-1.

96 BOA, TRF-I-UM-2-194-5.

97 BOA, TRF-I-UM-2-194-7.

98 BOA, DH-EUM-ECB-4-5.

99 Polat, *agt.*, s. 431.

mayanlar arasından isteyenlerin İzmir ve İstanbul'a gidebileceklerine dair karar alınmıştı¹⁰⁰. Aynı zamanda Musul ve Halep vilayetine sürülmüş olan Ermeniler de 21 Ekim 1918'de¹⁰¹ ve 31 Aralık 1918'de¹⁰² alınan kararlarla Anadolu'ya dönmeye başlamışlardı.

Sonuç

Ermeni tarih kitaplarında 1915 Olayları, çarpıtılmış anlatımlarla doludur. Burada esas olan 1915 Olaylarının niçin yaşandığı değil, bu olayların bilinçli bir politika-nın ürünü olduğu iddiasıdır. Söz konusu anlatımlara bakıldığı zaman kendi ara-larında dahi bir tutarlılık olmadığı görülmektedir. Örneğin 24 Nisan 1915'te tutuklanan Ermeni komitacılarının sayısı, Ermeni kaynaklarında 240, 600, 650, 800 gibi muhtelif sayılarla ifade edilmiştir. Dolayısıyla Ermeni tarih anlatımları, tarihi olayların gerçekliği üzerinde durmaktan ziyade hedef kitlenin algısının nasıl ya-nıtlanabileceği üzerinde yoğunlaşmıştır. Diğer taraftan bu anlatımlarda özellikle 27 Mayıs 1915'te Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin güney vilayetlerine neden sürgün edildiği tartışılmamaktadır. Şu bir gerçektir ki Ermeniler, 1915 yılında Ruslarla iş birliği yaparak I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne isyan etmişlerdir. İs-yan, devletin nizamını bozan bir eylemdir. Osmanlı Devleti'nde bu eylemin cezası, sürgün ile karşılık bulmuştur. Bu minvalde Osmanlı Devleti, Müslim-gayrimüslim ayırmaksızın devletin nizamını bozan her kesimi cezalandırmaktan çekinmemiş-tir. Burada esas olan kimlik değil, fiildir. Örneğin Irak'ta Hemavend Aşireti eşki-yalık yaptığı için nasıl Cezayir-i Bahr-ı Sefid vilayetine bağlı adalara sürgün edil-diyse isyan eden Ermeniler de Osmanlı vilayetleri olan Musul ve Halep'e sürgün edilmişlerdi. Nitekim 1915 yılında Ermeniler, isyan ederek Osmanlı Devleti'nin güvenliğini tehdit etmişlerdir. Bundan dolayı da sürgün edilmişlerdir. I. Dünya Savaşı'nın sonunda da diğer Osmanlı unsurları gibi sürgün cezaları kaldırılarak yaşadıkları topraklara dönüş yapmışlardır.

100 Aslan, *agt.*, s. 196.

101 *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 396.

102 Recep Çelik, "Tehcir Sonrası Geri Dönüş: Ermenilerin ve Rumların Yeniden İskânı ve Osmanlı Hükümetlerinin Aldığı Tedbirler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10/2, 2015, s. 74.

Kaynaklar**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),**

DH-EUM-1ŞB-6-16.

DH-EUM-1ŞB-3-33.

DH-EUM-1ŞB-3-44.

DH-EUM-1ŞB-4-28.

TRF-I-UM-2-163.

TRF-I-UM-2-194-1

TRF-I-UM-2-194-5

TRF-I-UM-2-194-7

DH-EUM-ECB-4-5.

DH-H-1-6.

DH-H-1-19.

DH-H-1-68.

DH-MB-HPS-M-5-15-1.

DH-EUM-5ŞB-3-21-1.

DH-EUM-ECB-6-2.

DH-EUM-1ŞB-2-4.

DH-EUM-1ŞB-1-5.

BDH-EUM-4ŞB-4-17.

DH-EUM-1ŞB-5-26.

DH-EUM-4ŞB-5-58.

DH-MUI-2-19.

DH-H-1-34.

DH-EUM-1.Şb, 1-5.

DH-MKT-2-60.

DH-ŞFR-512-75.

MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi,

Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, 528-2061-23-21.

Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, 2811-26-28.

Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, 401-50-1-18.

İstiklal Harbi Koleksiyonu, 5-74.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Alan, Gülbadi, “19.Yüzyılda Osmanlı'da Sürgün Politikası Çerçevesinde Sürgün Kadınlar”, *Bellekten*, 78/281, 2014, s. 245-272,

Altun, Mehmet, “Jön Türklerin Korkulu Sürgün Yeri Fizan Denen Şu Yer”, *Toplumsal Tarih*, S. 125, Mayıs 2004, s. 24-29.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005.

Asan, Hakan, “Devlet, Aşiret ve Eşkıya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, 2/3, 2016, s. 34-61.

Aslan, Ahmet, *Urfa'da Asayiş ve Güvenlik (1913-1918)*, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2021.

Aslan, Taner, “II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 3/5, 2009, s. 41-60.

Baibourtian, Vahan, *The Kurds, The Armenian Question and The History of Armenian-Kurdish Relations*, Dolores Zohrab Liebmann Fund, Ottawa 2013.

Բարխուդարյան, Վ., Հայոց Պատմություն-7[7. *Sınıf Ermeni Tarihi*], ԼՈՒՍ, Երեվան, 2005 [V. Barhudaryan, *Hayots Patmutyun-7*, Luys, Yerevan 2005].

Baytimur, Suha Oğuz, *Osmanlı Devleti'nde Hapis ve Sürgün Cezaları (1791-1808)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2012.

Beydilli, Kemal, “Tehcir”, *İslam Ansiklopedisi*, C 40, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 319-323.

Çakmak, Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, haz. Tetik, A., Kiper, S. Seven, A. ve Demirtaş, Y.S., Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005.

Çaykiran, Güzin “Osmanlı Ordusunda Hizmet Eden Ermeni Asker ve Ailelerinin Sevk Edilmeyeceğine Dair Mukarrerat”, *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Özel Sayısı*, 4/64, 2014, s. 2990-2997.

Çaykiran, Güzin, *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri 1908-1920*, Hece Yayınları, Ankara 2021.

Çaykiran, Güzin, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusundaki Ermeni Askerler İle Rus ve Fransız Ordularındaki Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1921)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 70, 2021, s.107-140.

Çelik, Recep, “Tehcir Sonrası Geri Dönüş: Ermenilerin ve Rumların Yeniden İskânı ve Osmanlı Hükümetlerinin Aldığı Tedbirler”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10/2, 2015, s. 67-94.

Çetinkaya, Ezgi Kirman, Şimşek, Canan Laçın ve Çalışkan, Hüseyin, “Bilim ve Sözde-Bilim Ayrımı İçin Bir Ölçek Uyarılama Çalışması”, *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3/2, 2013, s. 31-43.

Çiçek, Kemal, “VIII. Taşnak Kongresi: Ermenilerin Karar Anı”, *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2014, s. 63-72.

Dağ, Mustafa, “Hemavend Aşireti'nin Tütün Kaçakçılığı İddiaları ve Adana Reji İdaresi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31/3, 2021, s. 1333-1344.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, haz. A. S. Güneýçal, Aydın Kitabevi, Ankara 2002.

Efe, Aydın, *Antakya ve Çevresi Türkmenleri: Küçük Alioğulları ve Reyhanlı Aşireti (XIX. Yüzyıl)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi Erzurum 2012.

Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri, ATASE Yayınları, Ankara 2003.

Garo, Armen, *Osmanlı Bankası Baskını: Armen Garo'nun Anıları*, çev. A. Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul 2015.

Gülçe, Münevver, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti'nde Sürgün Cezalarının Uygulanması*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Gündüz, Ahmet, "1914-1918 Yılları Arasında Kırşehir'de Bulunan Sürgün Arap Aileler", *Turkish Studies*, Volume 6/1, Kış 2011, s. 1239-1257.

Güneş, Gönül, "Teşkilat-I Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 29/85, Mart 2013, s. 101-130.

İpek, Nedim, "Osmanlı'da Sürgün: Trabzon Örneği", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 26, Bahar 2019, s. 363-386.

İzrael, Nesim Ovadya, *24 Nisan 1915*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Kahraman, Kemal, "Fizan", *İslam Ansiklopedisi*, C 13, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s.161- 163.

Kimya, Osman, *Osmanlı Devleti'nde Göç, İskân Vê Sürgün (XVII. Yüzyıl Örneği)*, Van Yüzüncüyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2021.

Վիրապետյան, Ջ., *Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը Եվ Արեւմտահայությունը [Birinci Dünya Savaşı ve Batı Ermenileri]*, Հայաստան, Երեւան 1967.

Korkmaz, Müberra, *Osmanlı Devleti'nde Siyasi İktidarın Baskı Aracı Olarak Sürgün Cezası (I. ve II. Meşrutiyet Dönemleri)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.

Köksal, Osman, "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hattı-ı Hümayunları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 19/19, 2006, s. 283-341.

Makan, İbrahim, *II.Abdülhamid Dönemi'nde Trablusgarb ve Fizan Sürgünleri 1876-1909*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012.

Մեսրոպ, Վ., *Գույունճեան և Լեւոն Թորոսեան, Շիրակ Հրատարակչատուն*, Պէրրուր 2002.

Մկրտումյան, Լ. Ա., *Հայոց պատմություն, Տնտեսագետ*, Երեւան 2016.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevok ve İskâm (1878-1920), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.

Özdemir, Hikmet, Çiçek, Kemal, Turan, Ömer, Çalık, Ramazan ve Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Yayınları, Ankara 2010.

Özkan, Salih, “Niğde’ye Yapılan Sürgünler”, *Bilgi*, 36, Kış 2006, s. 187-200.

Özoyumlu, Mustafa Yaşar, *1908–1918 Yılları Arası Osmanlı Devleti ve Arap Aşiretleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2018.

Փափազեան, Ջաքարիա Տ. Ս., *Գործնական Բառարան Հայերէն-Անգլիերէն*, Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, Կ. Պոլիս 1905.

Պողոսյան, Ս., Սարյան, Ա., Ստեփանյան, Խ. և Հովհաննիսյան, Է., *Հայոց Պատմություն [Ermeni Tarihi]*, Աբովյանի Անվան Հայկական Պետական Երեվան, 2009.

Polat, Erdoğan, *Osmanlı Devleti’nde Sürgün Siyasetinin Eyalet-ı Rûm’daki Yansımaları (XIX. Yüzyıl)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2019.

Sarımay, Yusuf, *24 Nisan 1915’te Ne Oldu?*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2012.

Şanda, Mehmet Nuri, “Geçmişten Günümüze Beydili Aşireti”, *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 1/2, 2017, s. 64-75.

Tacar, Pulat, “Ermenilerin Soykırımı Savını Yadsıyanları Cezalandırmak Veya Türkiye’den Tazminat Almak Amacı İle Yaptıkları Yargı Mücadeleleri”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 50, 2015, s. 395-470.

Թաթոյան, Ռոբերտ, “1878-1914 Թվականներին Բիթլիսի Նահանգի Հայ Բնակչության Միգրացիոն Գործընթացների Պատմությունից” [1878-1914 Tarihleri Arasında Bitlis’teki Ermeni Nüfusunun Göç Hareketleri Tarihi], *Պատմա-Բանասիրական Հանդես*, 208/2, 2018, էջ178. https://www.academia.edu/36615361/Բիթլիսի_նահանգի_հայ_բնակչության_միգրացիոն_գործընթացների_պատմությունից_1880-ական_թվականներ_1914_թ. – Erişim Tarihi: 09.02.2022.

Tugay, Biray, *Aydın Vilayetinde Sürgün (Tanzimat’tan Cumhuriyete)*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi İzmir 2013.

Türkdoğan, Berna, *Türk-Ermeni İlişkileri (Tehcirden Günümüze)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi Ankara 2006.

İnternet Adresleri

<https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6z%C3%BCk/ingilizce/deportation> Erişim Tarihi:03.02.2022.

<https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/the-armenian-genocide-1915-16-in-depth>, Erişim Tarihi: 06.02.2022.

Ekler

Ek 1: Ermenistan Abovyan Üniversitesinde okutulan *Ermeni Tarihi* ders kitabı.

**Խ. ԱՐԴՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՄԱՆԿԱԿԱՆԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ**

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՄԲԻՈՆ

Ա.Պողոսյան, Ա.Ասրյան, Խ.Ատեփանյան, Է.Հովհաննիսյան

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

**ՈՒՄՈՒՄԱԿԱՆ ԺԵՈՂԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՖԱԿՈԼՎԵՆՏՆԵՐԻ ԽԱՆՁՐ**

ԵՐԵՎԱՆ 2009

Ermeni İddiaları Ekseninde Osmanlı'da Sürgün ve Müslüman
Sürgünleri Üzerine Bir Değerlendirme

1835

Ek 2: Ermenistan Ekonomi Üniversitesinde okutulan *Ermeni Tarihi* ders kitabı.

Լ.Ա. ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ

ՀՏԻ 94(79.25)
ԳՄԻ 63.3(5Կ)
Մ 807

Հրատարակում է
ՀՊՏՀ գիտական խորհրդի որոշմամբ

Մասն. խմբագիր՝ Բ. Ռեուսյան
պ.գ.բ., ԲԲԳ.

Գրախմբակ՝ Գր. Գրիգորյան
պ.գ.բ., պրոֆ.
Ա. Հովհաննիսյան
պ.գ.բ., ԲԲԳ.

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Մկրտչյան Լ. Ա.
Մ 807 Հայոց պատմություն: Ուսումնական մեթոդիկ/ Լ. Ա.
Մկրտչյան.-Եր.: Տեսնապետ, 2016. 490 էջ:

«Հայոց պատմություն» ուսումնական մեթոդիկը ներառում է հայ ժողովրդի կազմավորմանը մինչև մեր օրերն ընկած ժամանակահատվածի բոլոր կարևոր դեպքերն ու իրադարձությունները: Փաստանկազարկային ջանքեր, ուսումնամեթոդական առումով ուսանողին խթանապատկան մեթոդալիրություն ընձեռող պատերազմի հարցերը, հայոց պատմության նկատմամբ պարզաձև ու շարժարար սահմանված միտված պատմական սկզբնաղբյուրների նկատարկի կրթիչը, ինչպես նաև գրականության մեջ լայն յուսաբանում չստացած՝ ծրագրային բոլոր բնականորեն վերաբերյալ հիշարժան փաստերն ու դեպքերն այն ավելի արմատավոր են դարձնում:

Գիրքը կարող է օգտակար լինել ոչ միայն ուսանողներին, այլև հայոց պատմության հարցերով զբաղվողների համար:

ՀՏԻ 94(79.25)
ԳՄԻ 63.3(5Կ)

ԵՐԵՎԱՆ, 2016

ISBN 978-9939-61-150-1

© «Տեսնապետ» կրթ., 2016

